

Једна хипотеза о најстаријем раздобљу Жиче

Иван Стевовић*

Универзитет у Београду Филозофски факултет, Одељење за историју уметности**

UDC 726.54.012(497.11 Žiĉa)

DOI 10.2298/ZOG1438045S

Оригиналан научни рад

На основу резултата археолошких истраживања најстаријих слојева цркве манастира Жиче, у раду се износи прелиминарна да је седиште калочке надбискупије било иницијални узор њеној просторној решења. Поткрепљена историјским аргументима који јој љружају посредну потврду, ова хипотеза разматра се и из угла интензивних културних веза које су обележиле уметничко стварање лиминалних географско-историјских зона хришћанског света током XII и XIII столећа.

Кључне речи: средњовековна Србија, манастир Жича, синкретичка архитектура, Стефан Првовенчани, Калочка надбискупија, Цариград, базилика са трансеејом, визуелна култура, айријација, Јерусалим

Based on the results of the archaeological research of the oldest horizon of the katholikon of Žiĉa Monastery, this paper brings the hypothesis that the initial model for its spatial arrangement was the main church of the Archbishopric of Kalocsa. Documented by the historical arguments that give the indirect validation, this hypothesis is considered from the perspective of cultural interactions which left a mark on the artistic creations of liminal geographical and historical zones of the Christian world during the twelfth and thirteenth century.

Keywords: Medieval Serbia, Žiĉa monastery, syncretic architecture, Stephen "the First-Crowned", Kalocsa Archbishopric, Constantinople, transept basilica, visual culture, appropriation, Jerusalem

Између нас и њих постоји отворен расцеп, подељени смо и суштински супротстављени нашим савовима (Nicetae Choniatae Historia, ed. J. L. van Dieten, Belin–New York 1975, 301.27–28)

Хришћански свет пре и после првог пада Цариграда више није био исти свет. За Никиту Хонијата, та спознаја је била више од усуда историчара да буде савременик епохалног историјског догађаја; била је и део његовог животног искуства. Парадигма времена, наведени исказ којим је у аподиктичком тону сумиран однос Ромеја и Латина, стога је свесно инсистирао на међусобним разликама, преводееи исход визан-

* istevovi@f.bg.ac.rs

** Овај рад је интегрална верзија саопштења поднетог на међународном научном скупу Пре и после пада Цариграда, одржаном 15–16. јуна 2012. године у организацији Византолошког семинара и Центра за кипарске студије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Проишао је из истраживања у оквиру пројеката Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бујари од IX до XV века (бр. 177015) и Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (бр. 177036) Министарства образовања и науке Републике Србије.

тијског војно-политичког пораза у основицу далеко свеобухватније подвојености две стране.

Као сведок, Хонијат је, међутим, свој дискурс неминовно градио на личном доживљају или пре на брижљиво „конструисаној“ перцепцији стварности, а не на стварности каква је уистину била.¹ Из таквог наратива закономерно је морао изостати онај њен сегмент којем је Хонијат такође присуствовао, дуг период у којем су „суштински супротстављени“ актери на многим нивоима друштвених односа једни другима постали ближи но икада раније.² Јер, иза повишене температуре својствене византијској реторици око 1204. одавно је израстао европски амбијент испуњен сваковрсним трансформацијама. Оне су могле бити тумачене и као „расцеп“, али многе од претпоставки тог новог поретка најнепосредније су се ослањале на тековине или савремену праксу Византије као првака хришћанске културе. Сваки такав процес инхерентно је подразумевао интензивирање контаката, и априори најсавршенијих и најрејознајливијих/ највидљивијих модела устројства у сврху властите афирмације. Из тих разлога од средине XI века остварења цариградске архитектуре и других видова визуелног изражавања постали су примарно оруђе у надметању Венеције, Пизе, Монте Касина или норманске краљевине за идејно што дубље фундирану сопствену позицију.³ Ако су у том тренутку то још увек биле знаке будућности, својствене појединачним „такмичарима“ и њиховим територијама, синкретичка архитектура дефинитивно је прерасла у свеопшти феномен

¹ О контексту Хонијатове употребе заменица *ми* и *они* cf. R. Macrides, P. Magdalino, *The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism* in: *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, ed. P. Magdalino, London – Rio Grande 1992, 155–156.

² A. Bryer, *Cultural Relations between East and West in the Twelfth Century*, in: *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973, 77–94; A. Y. Kazhdan, *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century*, in: *The Crusades from the Perspective of Byzantine and Muslim World*, Washington 2001, 83–100.

³ K. Weitzmann, *Byzantium and the West around the Year 1200*, in: *The Year 1200: A Symposium*, Dublin 1975, 53–94; T. E. A. Dale, *Inventing a Sacred Past: Pictorial Narratives of St. Mark the Evangelist in Aquilea and Venice, ca.1000–1300*, DOP 48 (1994) 53–104; C. Schiavello, *I mosaici medievali del Duomo di Pisa*, Pisa 2013; H. Bloch, *Monte Cassino in the Middle Ages I*, Cambridge 1988; W. Tronzo, *The Culture of His Kingdom: Roger II and the Capella Palatina in Palermo*, Princeton 1997.

неку деценију касније. Заједнички рад мајстора из обе средине у градитељском домену поновне христјанизације Свете земље тренутно је допринео стварању нове слике најважнијих цариградских храмова,⁴ а у основи исти модел узајамног регионалног преношења ауторитета светости резултирао је апенинским утицајима у архитектури Епира, појавом „Романике“ у Русији или „Византије“ на тлу Пољске.⁵ Хришћанска екумена током XII столећа, својим карактером, суштински обележеним полицентричним профилом и истовременим повратком свом изворном средишту, постепено је у одређеној мери трансцендирала древну демаркацију између „Запада“ и „Истока“. Пређашњи видови повезаности чинили су збир повода због којих је Цариград у тренутку прве смене својих господара био језгро концентричних кругова више средина, које су материјална оваплоћења сопственог идентитета стакла испразнивши његове ризнице.⁶

Једна од последица интензивне интерференције две културе била је концентрисана и у постепеном генерисању нових устројстава у њиховим лиминалним зонама.⁷ Ти простори нашли су се суочени са потребом да ре-креирањем *форме* свог идентитета утемеље гаранције властитог опстанка и потенцијалне експанзије. У домену архитектуре као симболичке експозиције *йорейка*, симбиоза постојећих градитељских елемената, до тада углавном везаних за два хришћанска пола, и њихово структурирање у нове особене целине, створили су идеалан визуелни код, семантички упечатљив колико и *неуитралан*, путем којег се могло прекорачити у свет настао после 1204. године.

Србија је током читавог XII века спадала у ред најтурбулентнијих, па тиме и најилустративнијих тачака прелома тог свеопштег превирања.⁸ Смеште-

на на „ничитој земљи“ између Византије и Угарске, израсла из урушених основа старог поретка ромејске власти над централним Балканом, протегнута на области насељене православним и католичким становништвом, династичким браковима повезана са средњоевропским племићким кућама, дубоко подвојена постојањем локалних породичних кланова-експонената моћнијих суседа, своје постојање договала је импликацијама амбивалентних односа цариградског и, формално, будимског двора.⁹ Средином столећа царство је извесно стратешко преимућство на овој територији стекло појавом српског великог жупана Стефана Немање, ћудљивог савезника оданог, како изгледа, више вери а мање држави Ромеја.¹⁰ Већ је његова власт одјекнула сакралним здањима обележеним изразито византијским утицајима, али и постепеном појавом симбиотичких решења. Ране Немањине задужбине у потпуности су биле дела проистекла из праксе Цариграда;¹¹ у Ђурђевим ступовима и, нарочито, у Студеници, сложена симболика њихове архитектуре на византијској подлози материјализована је другачије заокруженим склоповима просторних јединица, конструкције и екстеријера, изведеним радом мајстора којима је управо обједињавање елемената из различитих градитељских традиција представљало прокушани језик изражавања.¹²

Замисао архитектонских целина српских храмова настајалих после 1204. програмски је несумњиво проистекла из познијих Немањиних задужбина, а нарочито Студенице. Ипак, већ на првој и најважнијој међу њима, цркви Христовог Вазнесења у Жичи, одавно су опажене и битне разлике у односу на Сту-

⁴ A History of the Crusades Vol. IV: The Art and Architecture of the Crusader States, ed. H. Wizzard, Madison 1977; A. J. Boas, Jerusalem in the Time of the Crusades. Society, landscape and art in the Holy City under Frankish rule, London – New York 2001; за Цариград cf. R. Ousterhout, Architecture, Art and the Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery, in: Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life, ed. N. Necipoğlu, Leiden–Boston–Köln 2001, 133–150.

⁵ P. L. Vocotopoulos, Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences, Zograf 27 (1998–1999) 79–92; A. И. Комеч, Архитектура Владимира 1150–1180-х гг. Художественная природа и генезис «русской романики», in: Древнерусское искусство (Русь и страна византийского мира. XII век), С.-Петербург 2002, 231–254; O. M. Иоанниан, К истории польско-русских архитектурных связей в конце XI – начале XIII в., in: ibid., 206–230; M. Smorag Różycka, L'Architecture sacrale orthodoxe de Galicie–Vollhynie du XIIIe siècle: une synthèse des formes traditionnelles byzantines et romanes?, in: Byzantium and East Central Europe ed. G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson, Cracow 2001 (Byzantina et Slavica Cracoviensia III) 181–192.

⁶ M. Barber, The Impact of the Fourth Crusade in the West: the Distribution of Relics after 1204, in: Urbs Capta. The IV Crusade and its Consequences, ed. A. Laiou, Paris 2005 (Réalités Byzantines 10), 325–334; R. S. Nelson, High Justice. Venice, San Marco and the Spoils of 1204, in: Η Βυζαντινή τέχνη μετά την τέταρτη Σταυροφορία, ed. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Αθήνα 2007, 143–158; San Marco, Byzantium and the Myths of Venice, ed. H. Maguire, R. S. Nelson, Washington 2010.

⁷ Упореди одговарајуће радове in: Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino–Slavic Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century, ed. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorag Różycka, Cracow 2007 (Byzantina et Slavica Cracoviensia V).

⁸ Cf. Lj. Maksimović, La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade, in: Urbs Capta, 269–282; Lj. Maksimović, Ser-

bia's View of the Byzantine World (1204–1261), in: Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204, ed. J. Herrin, G. Saint-Guillain, Farnham–Burlington 2011, 121–132.

⁹ Историја српског народа I, Београд 1981 (даље: ИСН I); J. Калић, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006; P. Stephenson, Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204, Cambridge 2000, 187 sq; F. Makk, The Árpáds and the Komneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century, Budapest 1989. За културни профил простора трајно важно дело остаје Д. Оболенски, Византијски комонвелт, Београд 1996.

¹⁰ Cf. ИСН I, 251–272 (J. Калић, С. Ђирковић); J. Калић, Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку, ЗРВИ 44/1 (2006) 197–208; С. Пириватрић, Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодржица области српског пресиола“, ЗРВИ 48 (2011) 89–113.

¹¹ И. Стевовић, Историјски извор и историјскоуметничко ишумање: Бојородичина црква у Тојлици, Зограф 35 (2011) 73–92 (са старијом литературом).

¹² В. Кораћ, М. Шупут, Архитектура византијског свејта, Београд 1996, 236–246; I. Stevović, Historical and Artistic Time in the Architecture of Medieval Serbia: 12th Century, in: Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries, ed. D. Jolshin, Transactions of the State Hermitage Museum LIII (Saint Petersburg 2010) 148–163; S. Čurčić, Architecture on the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent, New Haven – London 2010, 486 sqq (са опширним библиографијом); J. Erdeljan, Studenica. An Identity in Marble, Zograf 35 (2011) 93–100; eadem, Studenica. All Things Constantinopolitan, in: СΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова йоводом четрдесет йодина Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, ed. И. Стевовић, Београд 2012, 93–102; М. Марковић, О једној ломбардијској цркви у архиепископији Ђурђевих ступова у Расу, in: Владар, монах и свейишель: Стефан Немања – йрейодобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216), Научни скуп, Београд, Сјугеница, Никшић, 22–26. октобра 2014 (са старијом литературом, у штампи).

деницу, које су имале суштинског утицаја на својства каснијих сакралних грађевина XIII столећа.¹³ Наиме, према археолошко-конзерваторском досијеу, током периода до 1221. Жича је изведена по моделу једнобродне куполне грађевине. У другој фази, до 1230, са западне стране била је дограђена велика спољна припрата са кулом. Истовремено је, међутим, показано да су у оквиру *прве* фазе простори одговарајући вестибелима Немањиних здања у Жичи били изведени без портала, попримајући изглед својеврсног трансепта. Такође, првобитно *једној* апсиди *накнадно* су дозидане правоугаоне пастофорије, а у оквиру истог градитељског подухвата светилиште је добило још једну значајну градитељску новину, бочне капеле са тремовима прислоњене уз припрату.¹⁴ На основу наведених модификација, разложно је констатовано да су оне довеле не само до формалне промене изгледа већ и до нове просторне организације црквеног здања. Узрок томе морале су бити како измене у појединим сегментима литургијског обреда тако и намена грађевине, која је од 1220. постала седиште аутокефалне цркве и место крунисања српских краљева.¹⁵

Жичка црква је остварење произишло не само из рада средњовековних мајстора већ у истој, ако не и већој мери, и из многобројних каснијих средњовековних оштећења и преправки, интервенција и обнова током XIX и почетком XX столећа, као и из обимних савремених рестаурација (сл. 1).¹⁶ Непобитан је, међутим, закључак да је данашња грађевина задржала форме које су *дефинитивно биле уобличене тек након* што се Сава 1219. вратио из Никеје и убрзано руководио радовима на њеном довршењу.¹⁷ С друге стране, у изворима је наведено да је изградња цркве *ошћичела знајно раније*, у време док је Стефан носио титулу великог жупана, а Сава био старшина Студенице.¹⁸ Преведено у апсолутну хронологију, то би значило најкасније од 1206/1207, датума до којег је Стефан засигурно по други пут стекао владарско достојанство, до 1217/1218, када је по налогу Хонорија III примио краљевске инсигније.¹⁹ Реч је, дакле, о интервалу *трајања изградње*, иако извори такође доносе и податак да црква још увек није била живописана, односно у потпуности довршена, приликом званичног прогла-

Сл. 1. Жича, црква Вазнесења Христјовој, изглед са југоисточне стране после савремених конзерваторских радова (фотографија Д. Прерадовић)

Fig. 1. Žiča monastery, Church of the Ascension after contemporary restoration, exterior looking South-East (photo D. Preradović)

шења аутокефалности и хиротоније првих српских епископа.²⁰ Тако би хронологија настанка грађевине обухватала период нешто краћи од 25 година. У српској средини с краја XII и почетком XIII века био је то други узастопни случај упадљиво дугог подизања једног невеликог али посебно важног сакралног комплекса, будући да је и Студеница, утемељена вероватно око 1183, чином осликавања била довршена тек 1208/1209.²¹ Већ сама по себи дужина ових интервала делује симптоматично, скривајући разноврсне турбуленције подстакнуте преламанјем свеукупне ситуације произишле из првог пада Цариграда на унутрашње прилике у Србији. Када је реч о Жичи, у разлоге и околности који су предодредили не само трајање изградње већ и многа њена градитељска решења, чини се да је могуће подробније проникнути на основу *свих трагова* откривених истраживањем цркве или, прецизније, оних који се, иако су више пута разматрани, и даље могу тумачити на различите начине.

Међу сазнањима која се односе на најстарије раздобље архитектуре храма најважнија су, несумњиво, та да је он био пројектован и *до одређене мере* изведен као изразито подужна грађевина са једном апсидом, правоугаоним проширењима уз поткуполни простор и припратом са две латералне капеле чији простори првобитно *нису били* покривени малим

¹³ М. Šurpuć, *Н српских ваодорија метá 1204. Партрјесејс охетика ме тис катопсејс тóв ваóвн каи тоус архитектонес*, in: *Н Византинј тэхнј метá тин тетартј Стаурофорја*, 159–169; S. Čurčić, *Architecture on the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 499–500.

¹⁴ М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архијектјура прве половине XIII века I. Цркве у Рашкој*, Београд 1995, 15–77, посебно 15–18.

¹⁵ М. Шупут, *О првостјору и његовој функцији у црквеној архијектјури из времена Светјој Саве*, in: *Светји Сава у српској истјорији и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 189–202 (са старијом литературом).

¹⁶ Чанак-Медић, Кандић, *Архијектјура прве половине XIII века I*, 15–25. Релевантни радови написани после овог корпуса наводе се у даљем тексту.

¹⁷ Чанак-Медић, Кандић, *Архијектјура прве половине XIII века I*, 16.

¹⁸ Доменјијан. *Живој Светјоја Саве и Живој Светјоја Симеона*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988, 123–124 (превод Л. Мирковић).

¹⁹ Сф. Љ. Максимовић, *О јодини преноса Немањиних мошћију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444; ИСН I, 300; Чанак-Медић, Кандић, *Архијектјура прве половине XIII века I*, 15–16.

²⁰ Теодосије, *Жијија*, ed. Д. Богдановић, Београд 1988, 205 (језичка редакција: Л. Мирковић, Д. Богдановић); Чанак-Медић, Кандић, *Архијектјура прве половине XIII века I*, 16.

²¹ М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архијектјура Немањиној доба I. Цркве у Тојлици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986, 79; за датум осликавања сф. Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Стјуденица*, Београд 1986, 62.

куполама.²² Овој фази, припадали су, међутим, и темељи испод пода и непосредно поред касније спољне припрате и куле. Били су образовани у виду четири подужно постављене зидне масе, изведене у ширини западне фасаде и довршене попречним краком чија се траса спајала са знатно масивнијим остацима. Темељи су сачувани у неправилном облику на јужној и у виду два правоугаона испуста на северној страни (сл. 2). Такође, из резултата конзерваторских радова могло се установити да су сводови бочних поткуполних проширења првобитно били виши, као и да су сви делови грађевине из *сџарије* фазе били педантно озидани у камену до висине од 1,55 m. Изнад те зоне уочен је не превише правилан али несумњиво византијски *орис*, изведен алтернацијом редова камена и опеке.²³ И по изворима, у којима је подробна пажња посвећена појединостима њеног подизања, и по резултатима истраживања, Жича је здање које је настајало не само током дужег периода већ и кроз очигледно смењивање различитих градитељских замисли.

У досадашњој литератури ова изразито компликована ситуација била је подвргнута само примарној анализи, из које је углавном изостао покушај да се различити слојеви архитектуре прецизније објасне у релацији са другим раздобљем њеног настанка. Првобитно одсуство пастофорија, неуобичајено спрам устројства оновременог литургијског обреда и решења остварених на Немањиним задужбинама, тумачено је недовољном способношћу градитеља да конструишу троделни олтарски простор. Томе је, наизглед, у прилог ишла и идеја о невештини испољеној и у неправилном начину зидања. С друге стране, закључено је да је образовање трансепта и бочних капела своје исходиште имало у архитектури светогорских цркава.²⁴ У складу са таквим становиштима, Жича би, као целина, била градитељско дело настало применом *појединих* просторно-функционалних јединица одабраних из програмског репертоара архитектуре Атоса, и *слабе обучености* мајстора који су, при томе, судећи по различитом слогу зидања, очигледно потицали и из различитих радионица. Теоријски, таква сплет околности није немогућ, али се ипак намеће утисак да се у њему крије више контрадикција или недоречености.

Када је реч о утицајима Атоса, поједине од њих, оне које су везане за разлике у формама, могле би донекле бити оправдане чињеницом да је тек нови круг истраживања тамошњих храмова под сумњу довео

²² Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 29–30; Ćurčić, *Architecture on the Balkans*, 500.

²³ Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 16–17, 31sq, 44 и цртеж 54; М. Чанак-Медић, *Жичка Сјасова црква – замисао Светиога Саве*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, 182–183.

²⁴ G. Millet, *L'ancien art Serbe. Les Églises*, Paris 1919, 56–58; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, in: *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1979, 231–244 (= idem, *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури*, Београд 1987, 145–156); Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 67 sq. Идеју о преузимању мотива са Атоса донекле уздржано прихватила је и М. Шупут, *О простору и његовој функцији у црквеној архитектури из времена Светиога Саве*, 194, а потом је отворенију резерву исказао С. Ђурчић (Ćurčić, *Architecture on the Balkans*, 500).

многа доскора општеприхваћена уверења, у распону од хронологије споменика и промена у њиховој укупној структури, до „линеарно“ примењеног програмског концепта простора и његовог порекла.²⁵ С правом је истакнуто да проблем градитељског узора треба разматрати са аспекта ширег религиозно-културног амбијента, а не из угла геометријских аналогја.²⁶ Стога је правоугаона проширења жичког поткуполног простора уистину могуће видети као „српску верзију“ светогорских полукружних певница. Исто би се односило и на неподударања у изгледу бочних капела. У оквиру појединих светогорских здања оне су биле грађене у виду физички умањеног организма развијеног типа уписаног крста са куполом, док су у Жичи првобитно имале сажету форму и једносливне кровове, о чему непобитно сведочи изглед истоветних, знатно мање преправљаних анекса каснијих српских цркава XIII века.²⁷ Али оно што се поводом градитељског програма светогорских католикона никада није постављало као питање јесте њихов олтарски простор, који је доследно био организован по традиционалном моделу јединствене троделне целине. У Жичи је то изведено накнадно, можда чак и знатно касније, и потпуно другачије.²⁸ Ако скупина „неуких“ градитеља није умела да конструише троделни олтарски простор, зашто се преправци источног дела цркве, односно додавању пастофорија апсиди озиданој каменом само до наведене висине, није приступило по доласку византијских мајстора, за које је тешко помислити да то нису знали да учине, будући да су знатно захтевнији део здања, целокупну куполну конструкцију, саградили на уобичајеном, надвишеном коцкастом постољу? Наведено питање собом повлачи наредна, заправо најважнија, која гласе *зашто је уојшиће и када дошло до евидентне промене традиције*, на коју се имплицитно могла односити Теодосијева белешка о Сави, који „многе раднике и зидаре и веште мраморнике беше довео из грчке земље“ како би цркву украсили „по вољи његовој“.²⁹

Иако одговори на изложене недоумице још увек морају остати у домену хипотетичног, контуре им донекле постају јасније уколико се најстарије фазе у настанку Жиче уведу у контекст догађаја и односа који су, установљени пре пада Цариграда, у годинама

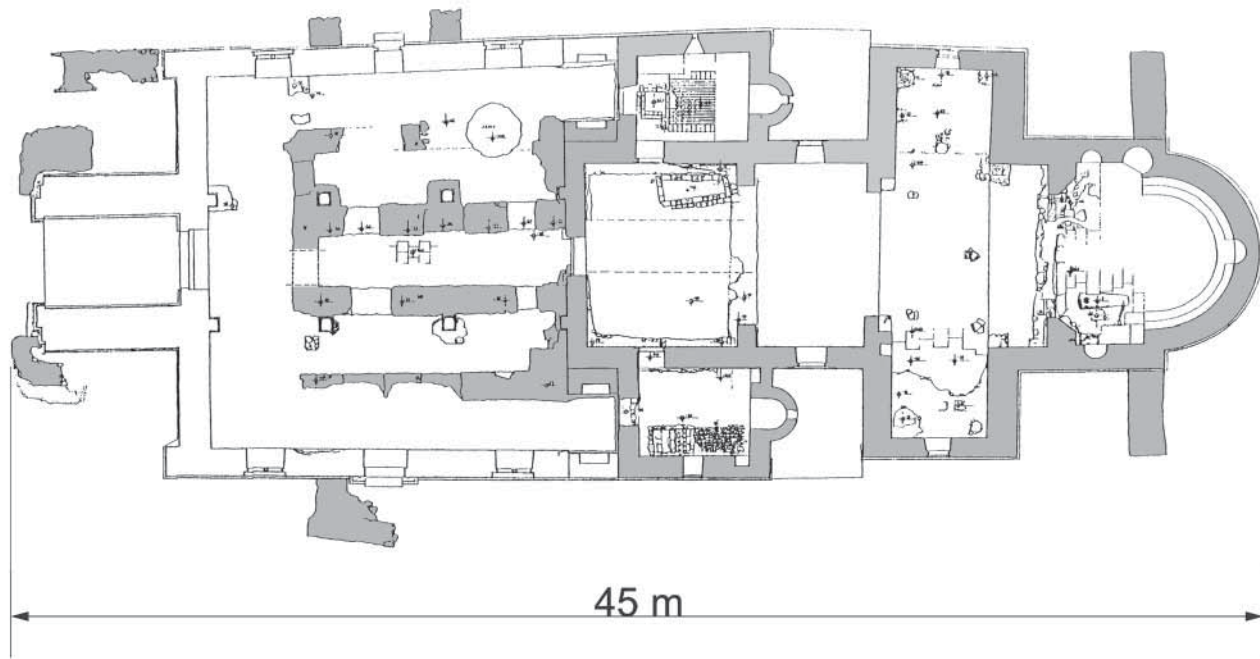
²⁵ Cf. A. Tantsis, *The so-called "Athonite" type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople*, *Zograf* 34 (2010) 3–11; S. Mamaloukos, *A contribution to the study of the "Athonite" church type of Byzantine Architecture*, *Zograf* 35 (2011) 39–50 (са опширном библиографијом).

²⁶ Tantsis, *op. cit.*, 6; S. Mamaloukos, *op. cit.*, 47.

²⁷ Cf. Кораћ, Шупут, *Архитектура византијског светиа*, 276–284; Ćurčić, *Architecture on the Balkans*, 490–491, 501–502 (са старијом литературом).

²⁸ Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, цртежи 33,36; Чанак-Медић, *Жичка Сјасова црква*, 182–183.

²⁹ Теодосије, *Житија*, 173. Део цитата наведен је курзивом зато што су досадашња разматрања овог Теодосијевог исказа била усмерена искључиво ка тумачењима појаве и делатности „мраморника“, cf. М. Шупут, *Мраморници у Жичи*, ЗЛУМС 20 (1984) 157–160; Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 16; М. Чанак-Медић, *Дело мраморника Светиога Саве у Жичи*, in: *Споменица Српске православне цркве поводом обележавања 400 година од сјавивања мошћују Светиога Саве*, Београд 1996, 113–131.

Сл. 2. Жича, основа цркве са археолошким траговима њеног најстаријег облика (према Д. Минић, размерник арх. Г. Толић на основу података М. Чанак-Медић, О. Кандић)

Fig. 2. Žiča monastery, Church of the Ascension, ground plan with archaeological traces of the oldest phase of the building (after D. Minić, scale by G. Tolić according to data in M. Čanak-Medić, O. Kandić)

после 1204. додатним интензитетом генерисали своје последице. Урушавање дотадашњег устројства учинило је да то буде време обележено претензијама више балканских или глобалних првака да афирмишу своје утицаје, време у којем је раскидање старих и успостављање нових савеза деловало као пут којим ће у новој расподели утицаја бити могуће остварити властите амбиције. Од Иноћентија III, заокупљеног колико „чудом“ освајања ромејске престонице и мисијом ширења „праве вере“, толико и међусобним крсташким размирицама и отвореним одбијањем његовог верског примата у латинском Цариграду, преко сукобљених експонената угарског двора, до непредвидивог Калојана у Бугарској,³⁰ место на којем је свако од њих настојао да постигне неки од властитих стратешких циљева била је Србија Немањиних синова – формалних савладара, и сама дубоко оптерећена унутрашњим супротностима.³¹ Из тог екстремно компликованог, тешко сагледивог, и у српским изворима крајње штуро описаног сплета и преламања збивања на знатно ширем простору, проистекао је најпре покушај браће да сваки за себе издејствује папске регалије, потом Стефанов развод са византијском принцезом, затим период самосталне Вуканове власти под патронатом угарског краља Емерика, током којег се Стефан највероватније налазио у Калојановом окриљу, и на крају, али под сасвим нејасним околностима, његов

повратак на престо, како изгледа, најкасније почетком 1205. године.³² Остављајући по страни важно а неразрешено питање природе власти у Србији од тада па до времена на које се односи хагиографска белешка о ритуалном измирењу браће над очевим моштима пренетим из Хиландара,³³ догађаји у којима је Немањин средњи син, закључно са 1209, био главни актер, илустративан су показатељ прагматичног деловања на утемељењу позиције суверена унутар регионалних превирања. Наиме, после Калојанове смрти Стефан је преузео иницијативу у збивањима у врху бугарског двора. Оженио се Аном, унуком Енрика Дандола, али тек након што је у дословно истом периоду испољио намеру да уђе у брак са ћерком оснивача епирске државе Михаила I Анђела. Коначно, упоредо са осликавањем Студенице као фундаменталним религиозно-идеолошким подухватом спроведеним у заједништву са Вуканом и Савом, приступио је и писању очевог житија, састава чија је примарна функција била у учвршћивању његове власти.³⁴ Из овако акумулираног

³⁰ Најновија дела у којима се анализирају односи и балканска политика наведених личности: J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root up and to Plant*, Leiden–Boston 2003; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011.

³¹ Cf. supra.

³² ИСН I, 268; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанској краљевској*, in: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, ed. Б. Тодић, Беране–Београд 2011, 79–94 (са старијом литературом о наведеним збивањима у Србији).

³³ Cf. n. 19 supra.

³⁴ ИСН I, 298–299. Податак о браку са Аном Дандоло преузет је из знатно каснијег извора (*Andreae Danduli ducis Venetiarum, Chronica per extensum descripta*, aa. 46 – 1280 d. C., ed. E. Pastorello, in: *Rerum italicarum scriptores, nuova editio*, ed. G. Carducci, V. Fiorini, P. Fedele, XII, pt. I/fs. 3, Torino 1966², 340 sq), али у најновијој студији о породици Дандоло нема спомена те особе, cf. Th. F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore–London 2003. За неостварени брак са епирском принцезом cf. Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Епи-*

редоследа збивања додатну аргументацију стиче и наведени податак да је у то време почела да се подиже Жича. Иако се ауторитет очевог маузолеја дао идеално искористити, Немањина задужбина у тренутку нараслих Стефанових амбиција као да је донекле припадала „старом поретку“: била је несумњиво потребан али не и *довољан* залог сваковрсном, па и визуелном креирању новог идентитета у новим односима.

Јер, иза свега што се догађало у краћем или дужем периоду, осовину тих односа, која је водила испуњењу тежње за стицањем непорецивих знамења власти, чинио је контакт са Римом и његовим изасланицима. Према садашњим знањима, у раздобљу о којем је реч први Иноћентијев легат у Србију је дошао средином 1203, не успевши да спроведе папину намеру. Други се појавио с пролећа 1205, о чему сведочи Иноћентијева порука која му је написана 8. маја те године. Садржај поруке није довољно јасан јер очигледно чини део претходне преписке. Ипак, у историографији је уз примерену уздржаност констатовано да се „по општој политици папе Иноћентија и по ономе што знамо о Стефановим односима са Хоноријем“ сме „закључити да је Стефан прихватио оно што се тражило од Вукана 1203“, а од Вукана се тада тражило да своје поданике учврсти у „правој вери“, да положи заклетву и прихвати чин стављања руке у руку са легатом, и да буде ослобођен обавеза које је имао према цариградском патријарху.³⁵ Када је реч о Стефану, изложени суд не може се безусловно ни прихватити нити оповргнути стога што папина порука никада није посебно проучена, али оно што је извесно јесте да је у оба случаја потенцијални извршитељ Иноћентијевих намера био калочки надбискуп.³⁶ Уз једну, у много чему и пресудну разлику: достојанственик из 1203. није био исти човек као онај 1205. Наиме, по званичном устоличењу почетком те године, нови угарски краљ Андрија II одмах се оженио Гертрудом од Андекса, ћерком грофа Берхтолда III, великаша ангажованог у преговорима између Фридриха Барбаросе и Стефана Немање током Трећег крсташког рата, и несужењог таста Стефановог брата од стрица Тољена.³⁷ Смену на престолу пратила је смена црквених поглавара: ако не тренутно, Гертрудин брат Берхтолд IV, син Берхтолда III, већ наредне године је примио достојанство поглавара калочке катедрале.³⁸ Другим речима, најкасније од почетка 1206. Стефан је за са-

ра и Никеје in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, 14, п. 6. За датум осликавања Студенице, cf. п. 19 supra. О времену почетка писања Стефановог *Жичија Свети Симеона* cf. *Стефан Првовенчани. Сабрани списи*, ed. Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1988, 9, 13 sq.

³⁵ Cf. С. М. Ђирковић, *Свети Сава између Источнога и Западнога*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, 34–35; *Vetera monumenta Slavorum meridionalium illustrantia*, ed. A. Theiner, Roma 1863, 18–19 (обраћање Вукану), 40 (порука легату).

³⁶ Ђирковић, *Свети Сава између Источнога и Западнога*, 34–35.

³⁷ К. Jireček, *Toljen. Sin kneza Miroslava Humskog*, in: *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, ed. М. Dinić, Beograd 1959, 433–441; у неколико текстова Берхтолда III помиње Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, 391, 546, 575.

³⁸ Cf. J. R. Lyon, *Cooperation, Compromise and Conflict Avoidance: Family Relationships in the House of Andechs, ca. 1100–1204*, University of Notre Dame 2004 (unpublished PhD thesis), 222–223, 255, 268 et passim.

говорника око свих деликатних тема имао утицајну особу коју је добро или посредно, но у сваком случају одавно познавао. *Тај* калочки надбискуп по свој прилици био је *spiritus movens* узлазне линије којом се у наредним годинама кретао српски владар. Стога не изгледа чудно то што траг њиховог односа као да се да назрети и у најстаријим градитељским слојевима Жиче, слојевима чији последњи остаци у не малом збиру појединости наликују столном храму прелата чија је помоћ Стефану била неопходна у решавању питања круне.

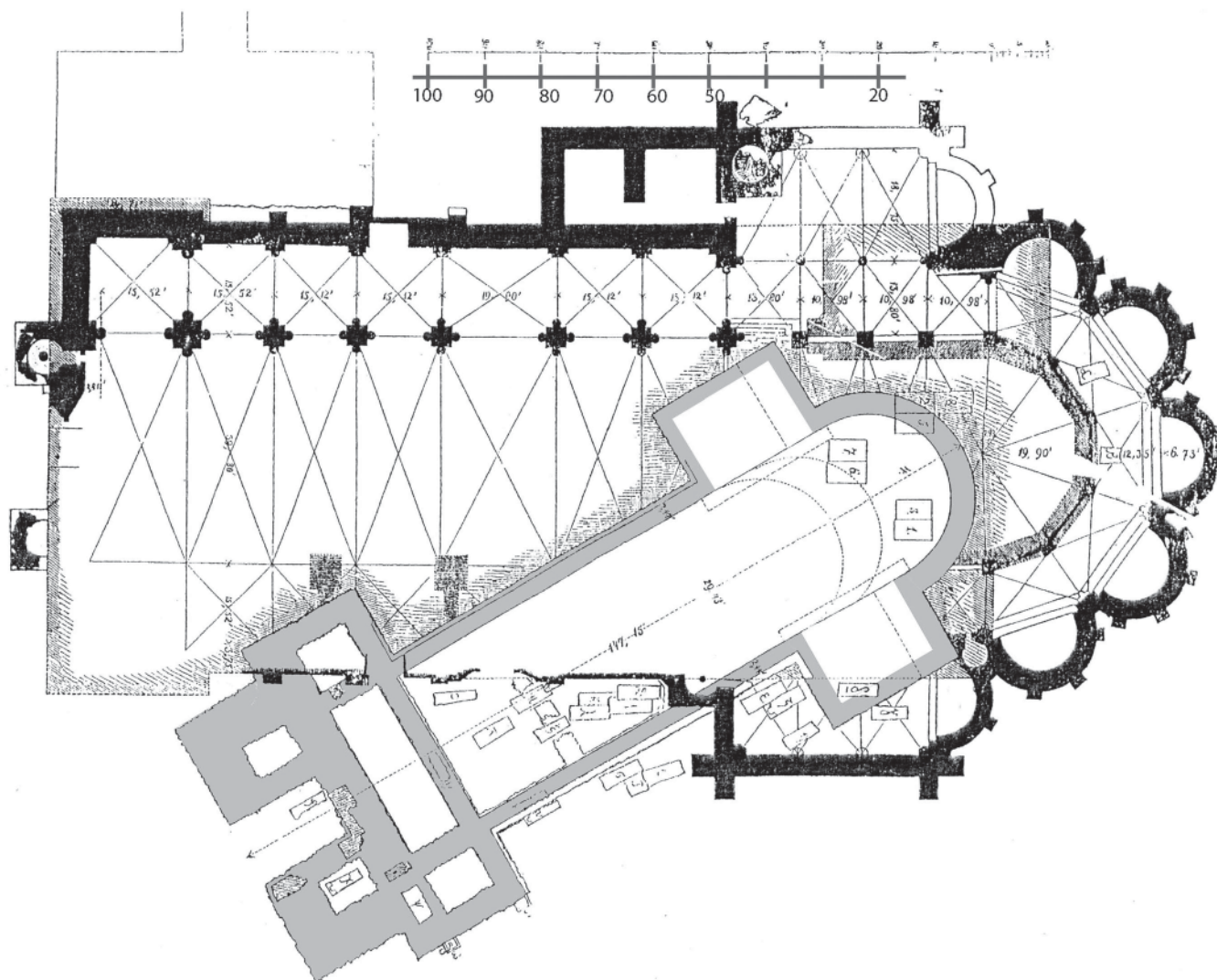
Просторни концепт оновремене калочке катедрале науци је постао познат након археолошких истраживања која је средином XIX столећа спровео мађарски архитекта Имре Хенслман (сл. 3). Испод касније готичке цркве поуздано су могли бити констатовани сви најважнији делови здања које је, саграђено током XI века, било изведено у форми једнобродне базилике са кратким трансептом пројектованим непосредно уз полукружну апсиду, и истовременим или тек нешто каснијим западним постројењем са две чеоне куле и још две просторије које су се, у оквиру целине западног дела, изван равни подужних зидова пружале ка северу и југу.³⁹ Околност да је Хенслман открио само најниже зоне отвореним је оставила питање изгледа горњих делова грађевине, која је стога 1910–1911. године без стварних разлога приписана ранохришћанском периоду.⁴⁰ Од пресудне је важности чињеница да је први истраживач успео да идентификује не само основу већ и димензије, измеривши их тзв. „бечком стопом“, чија је вредност 31,6 cm.⁴¹ Прерачунавањем коришћене мерне јединице добијају се подаци да је дужина целокупног комплекса износила 46,49 m, ширина брода била је 9,29 m, а дебљина подужних зидова нешто више од 0,78 m. У Жичи, мереној од поменутих остатака западних темеља до спољашњег темења апсиде, дужина је 45 m, дебљина одговарајућих зидова је 0,80 cm, док је једино ширина наоса мања за око 2,70 m, али је зато ширина споменутих остатака испод спољне припрате, који припадају *најстаријој основи храма*, потпуно једнака ширини брода калочке цркве.⁴²

³⁹ I. Henszlmann, *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*, Budapest 1876, 49–52; B. Z. Szakács, *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI Century*, Hortus Artium Medievalium 3 (1997) 152–153 (са старијом литературом). Према усменом саопштењу Беле Жолта Сакача, коме овом приликом још једном изражавам захвалност, текућа археолошка истраживања у калочкој катедрали са сигурношћу су потврдила Хенслманову реконструкцију изгледа и димензија основе старијег храма.

⁴⁰ E. Foerk, *A Kalocsai Székesegyház*, Budapest 1915, 50–51; Szakács, *Western Complexes of Hungarian Churches*, 152–153.

⁴¹ За помоћ приликом анализе сразмерно лоше публикованог Хенслмановог цртежа захвалност изражавам арх. Гордани Толић и мр Јанку Магловском.

⁴² Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 31 и цртежи 32, 33, 36; Чанак-Медић, *Жичка Садова црква*, сл. 9; Д. Минић, *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 223–246, сл. 2, која је заправо и једини објављени цртеж целине археолошке ситуације на простору цркве, најалост начињен без размерника. Део текста у мојој реченици наведен је курзивом зато што је то такође једини и најјаснији исказ о вези ових темеља са храмом, уз напомену аутора да они никада нису до краја откриве-

Сл. 3. Калоча, основа првобитне катедралне цркве (према И. Хенслман, Б. Ж. Сакач)
 Fig. 3. Kalocsa archbisopry, ground plan of the first cathedral (after I. Henszlmann, B. Z. Szakács)

Како разумети наведене подударности? И поред поменутих наговештаја Стефанових веза са калочким надбискупом, случајност увек постоји као могућност, особито ако се у виду имају не само методолошки аксиом да савременим очима виђена сличност споменика никако не може бити пресудни доказ њихове стварне историјске повезаности већ и чињеница да у просторном концепту две цркве постоје и разлике, међу којима је свакако најзначајнија у односу апсиде

ни и истражени, 225 и нап. 8. Насупрот томе, у књизи М. Чанак-Медић и О. Кандић (Чанак-Медић, Кандић, *Архијектура прве половине XIII века I*, 31) саопштено је да „откопани остаци темеља у унутрашњости приправе потичу од првобитно замишљеног западног здања, а темељи нађени испред западне фасаде приправе и куле од некадашњег спољашњег трема“, који је потом, на основу оваквог степена проучености, студијски реконструисан, cf. М. Чанак-Медић, *Архијектура и његова ексонартекса жичке Сивасове цркве*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, 57–81 и сл. 18. У стратиграфски екстремно компликованој и никада у потпуности археолошки истраженој Жичи „првобитно замишљено западно здање“ настало је знатно касније, о чему сведочи цртеж западне фасаде „пре подизања ексонартекса“ дат управо у: Чанак-Медић, Кандић, *Архијектура прве половине XIII века I*, 41, сл. 17. Речју, оно што је у новије доба познато само у виду „остатака темеља“, у време најстарије фазе настанка цркве по свој прилици је постојало и изнад земље, да би тек касније било преправљено, на шта су упозоравали и старији истраживачи, cf. М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 76, 89 и цртеж на стр. 62.

и трансепта, који се у Калочи непосредно ослањао на њу, док је у Жичи између одговарајућих јединица образован око 8 m дугачак међупростор донекле подељен пиластрима са закошеним ојачањима. Без обзира на евентуалну потоњу намену међупростора,⁴³ разлику у артикулацији трансепта и апсиде могуће је објаснити разликом у функционалној организацији целокупног олтарског простора: у калочкој катедрали он је свакако био потпуно отворен, делимично заузимајући и површину трансепта, а у Жичи је, у складу са другачијим потребама обреда, између источних пиластара од почетка било предвиђено конструисање олтарске преграде. Такође, бочне капеле уз припрату уистину су могле бити организми настали византијским утицајем, али не треба превидети могућност да су се слично постављене просторне јединице налазиле и иза источне стране калочких звоника. Уз то, усамљени очувани, мада не и једини познати пример постојања оваквих постројења уз западне стране романичких цркава из времена пре њихових масовних преуређења од средине XII века, претрајао је у цркви манастира Свих светих у Шафхаузену.⁴⁴ С друге стра-

⁴³ Cf. Чанак-Медић, *Жичка Сивасова црква*, 177–180.

⁴⁴ Cf. H. Schaefer, *The Origins of the Two-Tower Façade in Romanesque Architecture*, *The Art Bulletin* 27–2 (1945) 95; K. Banteli, R. Gamper, P. Lehmann, *Das Kloster Allerheiligen in Schaffhausen*,

не, подаци који најубедљивије указују на то да је Жича иницијално била замишљена без пастофорија произилазе како из упоређења њеног олтарског простора са студеничким, тако и из начина на који је он био инкорпориран у просторне склопове млађих споменика. У Студеници је троделни олтар пројектован при укупној ширини грађевине од свега 8 m, а после Жиче је уследио низ решења произишлих из настојања да се тамошњи програм прилагоди различитим и понегде сасвим специфичним ситуацијама и захтевима: у Милешеви су проскомидија и ђаконикон импровизацијом прислоњени уз по 2,5 m дуге одсечке источних зидова изразито неправилног трансепта са упадљиво широком апсидом; у Богородици Хвостанској, саграђеној на остацима старије цркве, никада нису ни подигнуте; у пећким Светим апостолима пастофорије су добиле правилни издужени облик са малим апсидама, али и тамо је претходно постојала византијска базилика, па није немогуће да је оваква форма била производ угледања на њен источни део; у Градцу је у том делу с намером опонашана Студеница.⁴⁵ Насупрот њима стоје Придворица, Морача, Сопоћани и Ариље, скупина храмова подигнутих на претходно мање-више архитектонски „стерилном“ простору, и такође са поткуполним попречним краком. Без обзира на то што је спољашња силуета појединих попримила готово у потпуности базиликални изглед, њихова бочна одељења уз апсиду била су конструисана и обликована у зависности од односа апсиде и трансепта. Пошто је трансепт ових цркава био сразмерно правилно саграђен, проскомидија и ђаконикон настали су на углавном правилним квадратним или правоугаоним основама, али увек као засебне просторије ограничене источним зидом цркве, и са малим апсидама изведеним у масама тих зидова.⁴⁶ Другим речима, устројство жичког решења поткуполног простора и упечатљиво истакнуте апсиде програмски је на различите начине одредило, како је одавно констатовано, организацију одговарајућих делова потоњих српских задужбина XIII века. Али упркос формалним сличностима, укупни концепт Жиче заправо се битно разликовао од Студенице: студенички вестибили су били уски коридори и практично самосталне просторне јединице, док су жички и сви потоњи бочни поткуполни простори и конструктивно и визуелно чинили интегрални, заправо најважнији део целине унутрашњости и екстеријера.⁴⁷ Стога давнашњи закључак

да је њихов настанак произишао из простог физичког затварања студеничких анекса делује као исувише поједностављен: пре ће бити да су они, као уосталом и целокупни простор Студенице, припадали једном идејном концепту, а да је у Жичи примарна замисао била заснована према другачијој слици, слици издуженог крстообразног храма са јасно уочљивим, првобитно вишим попречним крацима и једном апсидом. Спољашњи изглед, следствено томе, требало је да има изглед базилике са сразмерно ниским трансептом, куполом и, по свему судећи, кулама уз западне углове здања.⁴⁸ Истовремено, целина је, наравно, морала што је више могуће наликовати Студеници.

Са позиције традиционалне типолошко-стилско-територијалне класификације средњовековне архитектуре, у изреченој претпоставци такође би се могао препознати у понечему контрадикторни садржај, али тај методолошки приступ, генерално говорећи, увелико одлази у архиву недовољно одговарајућих полазишта у покушају објашњења стварних подстицаја који су резултирали несагледивим обиљем градитељских решења и њихових варијација у Византији, на „романичком“ Западу, а посебно у географско-историјским лиминалним зонама којима је припадала и Србија.⁴⁹ Одавно је, наиме, показано да је још од раног средњег века истинско извориште сваког новог градитељског подстицаја перманентно било концентрисано у сваком времену и на сваком простору особеном доживљају, односно апропријацији садржаја и ауторитета универзалне, ранохришћанске традиције. При томе, језгро тог доживљаја пулсирало је не толико у физичкој колико у менталној сфери, у асоцијативној представи образованој селекцијом *жељене/појребне сушћине*, по начелима сасвим сличним онима које је свесно исказао и Никита Хонијат.⁵⁰ У историјској равни, потреба за ултимативном афирмацијом новог поретка, или онога који се настојао засновати, циклично је као свој први рефлекс имала посезање за формама или местима везаним управо за ту „ванвременску“ прошлост.⁵¹ Стога је у каролиншко доба дошло до велике градитељске обнове спроведене угледањем на старе римске базилике, а неколико векова касније у основи иста замисао налазила се, на пример, у позадини позиције гробне капеле Боемунда

Schaffhausen 1999, 109–123; према акварелу из 1750, капеле истог облика уз западну фасаду имала је и катедрала у Шпајеру, cf. G. Bandmann, *Early Medieval Architecture as Bearer of Meaning*, New York 2005, 94, сл. 2.16; археолошки трагови су им се такође очували и у другом слоју цркве Светог Пантелејмона у Келну с краја X века, cf. W. Sanderson, *The Sources and Significance of the Ottonian Church of Saint Pantaleon at Cologne*, Journal of the Society of Architectural Historians 29–2 (1970) 84, сл. 4; према цртежу основе катедрале у Естергому из 1756, и тамо се са северне стране западног дела цркве такође налазила слична капела, cf. Чанак-Медић, *Архијекџура и њено програм ексонарџекса жичке Сјасове цркве*, 73, сл. 16.

⁴⁵ Кораћ, Шупут, *Архијекџура византијској свети*, 276–284; Šuput, *Н сарџикџ ваодоџа метџ тџ 1204.*, п. 74–75; Ćurčić, *Architecture on the Balkans*, 490–491, 501–502.

⁴⁶ Кораћ, Шупут, *Архијекџура византијској свети*, 276–284; Šuput, *Н сарџикџ ваодоџа метџ тџ 1204.*, п. 74–75; Ćurčić, *Architecture on the Balkans*, 490–491, 501–502.

⁴⁷ М. Шупут, *О њеној функцији*, 193 sq.

⁴⁸ Првобитну замисао са две куле на прочељу наводе и Чанак-Медић, *Архијекџура њре џоловине XIII века I*, 16.

⁴⁹ За Византију и Србију корисне напомене доноси Ćurčić, *Architecture on the Balkans*, 8 sq; такође и W. Sauerlander, *Style or Transition? The Fallacies of Classification Discussed in the Light of German Architecture 1190–1260*, Architectural History 30 (1987) 1–29; иако се не односи на архитектуру у најужем смислу речи, начин поимања термина *романика* и одговарајућу литературу v. код L. Seidel, *Rethinking “Romanesque;” Re-Engaging Roman[z]*, Gesta 45–2 (2006) 109–123. Од значаја је и студија H. L. Kessler, *Seeing Medieval Art*, Toronto 2011, посебно 107–130.

⁵⁰ Cf. Bandmann, *Early Medieval Architecture*; K. E. McVey, *Spirit Embodied: the Emergence of Symbolic Interpretations of Early Christian and Byzantine Architecture*, in: *Architecture as Icon. Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, ed. S. Ćurčić, E. Hadjistryphonos, New Haven – London 2010, 39–72; H. G. Saradi, *Space in Byzantine Thought*, in: *ibid.*, 73–112; Kessler, *Seeing Medieval Art*; у ширем контексту, M. Carruthers, *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric and the Making of Images 400–1200*, Cambridge 1998.

⁵¹ Bandmann, *Early Medieval Architecture*, 68.

Антиохијског у Каноси.⁵² Ако се осмотре из тог угла, размишљања о могућем узору најстаријег слоја Жиче стичу већу тежину зато што излазе из круга аргументације засноване на готово идентичним димензијама и основним својствима две цркве, и прелазе у домен иконографије архитектуре, у овом случају калочке катедрале. Сам по себи, њен просторни концепт није произишао само из чињенице да је унутар угарских црквених размирица ова дијецеза била доследно ода-на Риму,⁵³ већ и из суштински истоветних својстава скупине споменика који су настајали током периода великих реформи папства. Они су за узор имали не само римске већ и друге најчувеније ранохришћанске храмове, међу којима је миланској Базилици Апостолорум (Сан Назаро) одувек припадало проминентно место. Велика обнова овог здања у виду крста гигантских димензија, спроведена за понтификата Григорија Великог, у столећу обележеном крајње пуристичким поимањем архитектуре, одјекнула је све до Енгле-ске, али је одавно препознат и утицај који је северна Италија имала и на романичко градитељство Угарске. Стога је разложна претпоставка да је калочка катедрала своје изразито сведене форме добила управо тим путем.⁵⁴ Степен до којег је позната не дозвољава даља разматрања њених обележја, али наведени подаци и околности допуштају могућност да је *идеја* њеног простора, идеја која је надилазила оквира архитектонске симболике једног религиозног средишта, *иод сасвим одређеним околностима* послужила као иницијални узор најстаријем слоју Жиче.

Околности су се, међутим, у то време мењале сразмерно великом брзином, па су у складу са том чињеницом и српски прваци о њима заснивали, нијансирани, усаглашавали или у понечему евентуално мењали своје ставове. У политичким турбуленцијама које су уследиле до 1219. несумњиво лежи макар део разлога због којих Жича није била довршена до тренутка испуњења тежње српског владара да добије краљевски венац. Када је 1217. коначно дошло до Стефановог крунисања, обред је обављен у седишту Рашке епископије.⁵⁵ Недуго потом Сава је био организатор афирмације тековина овог чина у византијском

свету: крајем 1218. или почетком 1219. утанио је веридбу између Стефановог сина Радослава и ћерке Теодора I Анђела, и тиме за будућност обезбедио легитимитет новостечених владарских инсигнија.⁵⁶ Уследио је његов најважнији подухват, у Никеји, из које се вратио не само са достојанством поглавара независне цркве и са обиљем најчувенијих хришћанских реликвија⁵⁷ већ, по свој прилици, и са градитељима вичним да Жичу доврше по *његовој* замисли. Њихов рад се састојао само у основном довршењу и делимичној реадaptацији већ постојећих делова храма у ужем смислу,⁵⁸ будући да, треба поновити, фреске нису биле осликане до 1220, а спољна припрата је грађена током читаве наредне деценије. Ови подаци заслужују посебну пажњу, јер осим што пружају заправо најнедвосмисленију потврду о постојању прекида током изградње, када се усагласе са наводима из извора, они испољавају и далеко дубљи смисао, најнепосредније везан како за пређашња збивања у архитектури, тако и за дуго припреману намену Жиче. Јер, излишно је и наглашавати да су морали постојати сасвим одређени разлози који су довели до тога да без обзира на њену епохалну важност, церемонија озваничења самосталне црквене организације буде обављена у *недовршеном светилишту*. Ако катедрала рашких епископа због своје номиналне припадности Охридској архиепископији није била погодна за тај неупоредиви чин, ако га због релације са „старим“ поретком, није било одговарајуће уприличити ни у Студеници, јасно је да су сви његови актери желели да се свечаност догоди у амбијенту који је представљао материјалну/симболичку сублимацију категорије новог времена, или прецизније, Новог почетка. „Вишњи“ повод таквом опредељењу саопштили су Доментијан и Теодосије, пишући да се управо ту, Савиним чудотворним моћима и пред иконом Христа, догодило *Исцелјење ослабљеној*, и то приликом Савиног доласка „да види оне који зидају Архиепископију“, односно у тренутку *док је црква још увек била грађена*.⁵⁹ Иако каснији, овај исказ не само да почива у темељу увреженог уверења о посебности Жиче као сакралног средишта у регистру изнад свих дотадашњих српских цркава, већ најнепосредније дефинише и српску рецепцију природе те светости. На најдиректнији могући начин успостављајући везу између Жиче и бање Витезде, места Богородичиног рођења и Христовог чина *Исцелјења ослабљеној*, али и места из чије је воде испливао Часни крст,⁶⁰ Савини хагиографи су забележили догађај који је пројавио изворну и у дотадашњој Србији неупоредиву јединственост жичког храма, и његову божанском промишљу изабрану намену да постане

⁵² R. Krautheimer, *The Carolingian Revival of early Christian Architecture*, *The Art Bulletin* 24–1 (1948) 1–38; C. C. McCurrach, “Renovatio” Reconsidered: Richard Krautheimer and the Topography of Architecture, *Gesta* 50–1 (2011) 41–69; A. Wharton Epstein, *The Date and Significance of the Cathedral of Canosa in Apulia, South Italy*, *DOP* 37 (1983), 85 sq.

⁵³ О односима калочке и естергомске надбискупије у овом периоду cf. Gy. Györfy, *Thomas À Becket and Hungary*, *Hungarian Studies in English* 4 (1969) 45–52; Z. J. Kosztonyk, *The Church and Béla III of Hungary (1172–1196): the Role of Archbishop Lukács of Esztergom*, *Church History* 49–4 (1980) 375–386.

⁵⁴ J. A. Franklin, *Augustinian and Other Canons’ Churches in Romanesque Europe: The Significance of the Aisleless Cruciform Plan*, in: *Architecture and Interpretation. Essays for Eric Fernie*, ed. J. A. Franklin, T. A. Heslop, Ch. Stevenson, Woodbridge 2012, 78–98; B. Z. Szakács, *The Italian Connection. Theories on the Origins of Hungarian Romanesque Art*, in: *Medioevo: arte e storia*, ed. A. C. Quintavale, Milano 2008, 648–655 (са прегледом старије литературе).

⁵⁵ Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, 214. Разлозима који су цркву Светог Петра и са византијског становишта чинили местом подобним за крунисање римским регалијама свакако треба посветити подробнију пажњу и размишљати у правцу који је назначила R. J. Macrides, *Bad Historian or Good Lawyer? Demetrios Chomatenos and Novel 131*, *DOP* 46 (1992) 187–196.

⁵⁶ Ферјанчић, Максимовић, *Свети Сава и Србија између Еџира и Никеје*, 16–17.

⁵⁷ Д. Поповић, *Sacrae Reliquiae Sănosave цркве у Жичи*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, 17–33; D. Popović, *Relics and politics in the Middle Ages: the Serbian approach*, in: *Восточнохристианские реликвије*, ed. А. М. Лидов, Москва 2003, 161 sq.

⁵⁸ На постојање прекида током изградње цркве и изворе који на то упућују најјасније је указао С. Ђирковић, *Жича као архиепископско средиште*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, 11–15, посебно 12.

⁵⁹ Доментијан. *Живот Светиога Саве и Живот Светиога Симеона*, 128–130; Теодосије. *Житија*, 173–176.

⁶⁰ Cf. B. Baert, *A Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*, Leiden–Boston 2004.

како „реликвијар“ у којем су се потом нашле највеће хришћанске светиње, тако и, сама по себи, непоречива просторна реликвија, крст који је дословно изникло из српског тла.⁶¹ Другим речима, ултимативну потврду легитимитета овог чина и, истовремено, егземпларне сакралности целокупног амбијента, давало је Савиним чудом оправдано поимање здања као достојног поистовећивању са једном од најважнијих тачака хришћанске топографије. Такво место морало је бити обележено и посебном архитектонском односно симболичком формом, која је, зачета на образложеној идеји, у коначном исходу у духу те идеје и изведена.

На крају, важно је истаћи да је током окончања радова на цркви у ужем смислу, по свему судећи дошло до још једне етапе концептуалних измена спроведених у односу на семантичке слојеве могућег првобитног градитељског узора. Оне су биле подстакнуте Савиним уобличавањем замисли не само о независној црквеној организацији већ и о визуелној експозицији апсолутног суверенитета Стефана и његових потомака, што је све требало исказати у оквирима функционалне димензије здања. Мотив крста, који је заузимао средишње место у целокупној Савиној теолошкој мисли,⁶² једнако као и идеја апостолског прејемства, наглашена моштима свих Христових ученика положеним у Жичи као део реликвијарног репертоара,⁶³ свакако нису биле теме о којима је будући архиепископ сазнавао у контактима са калочким надбискупом. Оне су чиниле одраз дубоке учености стицане у додиру са палестинским и студитским монасима на Атосу, и подробног познавања најважнијих *пошребних* тренутака историје византијског двора. Из тог угла одабрана је и посвета Жиче. У најнепосреднијој релацији са апостолима, празник Вазнесења Христовог побуђивао је алузије на чин Силаска Светог Духа, као тренутак у којем су они проговорили језицима разумљивим свим људима, што је уистину означавало „Рођење цркве“; Истовремено, овај је празник схватан и као *repetitio* старозаветне Предаје Закона, због чега се на тај дан неретко обављало крунисање византијских царева.⁶⁴ С друге стране, пројекција будуће вечне симфоније али и „праве вере“ *српске* цркве и државе наглашена је патронима бочних капела. Северна је посвећена Савином имењаку – светитељу и древном монашком узору, познатом и по својој проповедничкој вештини у борби против јереси, што је у потпуности одговарало садржају српске редакције *Синодика љавославља* обзнањеног на сабору 1221. године.⁶⁵ Јужна капела је, као залог светог покровитељства над круном, за

патрона добила светог Стефана. Поводи томе нису се налазили само у игри значења грчких речи већ и у настојању на реминисценцији традиције о транслацији Првомученикових моштију у Цариград и њиховом церемонијалном полагању управо у јужну капелу цркве, у којој је 610. године. Ираклије крунисан, да би се након његовог тријумфа над Хозројем у истом храму нашао и сам „велики Константинов крст.“⁶⁶ Те древне теме изнова су заживеле управо у доба обнове хришћанске власти над Светом земљом.⁶⁷ Просторним решењем, наменом појединих његових јединица, и реликвијама положеним у ризници Жиче, на особен су начин постале и неодвојиви део сакралног језгра оновремене српске средине.

Током наредних деценија XIII столећа, визуелним и симболичким порукама конструисани поглед на Жичу као на здање које је у основи подражавало концепт, па тиме и изглед ранохришћанског храма, на различите начине чинило је окосницу задужбина потоњих српских краљева. Коначно заокружени делатношћу Немањиних синова, прерогативи државности тренутно су одјекнули образовањем визуелног речника културе сећања на историјски/ванвременски однос са *инститиуцијом* византијског цара, једнако као и изричитим наглашавањем идеје *љрвенстїва* светородне династије у оквиру религиозно-идеолошко-политичког устројства конституисаног по добијању римске круне и установљењу самосталне архиепископије.⁶⁸ Могући или сасвим извесни регионални градитељски подстицаји, новим тумачењем целине њихових садржаја програмски су превођени у виши, универзални стратум хришћанског света. Сагледана у архитектури Жиче, та појава у потпуности је одговарала токовима у градитељству сличних лиминалних зона, попут норманске Сицилије или саме Свете земље, испуњене храмовима верника са свих страна екумене.⁶⁹ Интензитет тако успостављане интеракције био је концентрисан у симболичкој равни њених материјалних остварења, а не у њиховим стилским својствима по себи. Јер стил, хомоген, еклектичан или како год данас дефинисан, у то доба био је особени инструмент комуникације примерене најважнијим садржајима, визуелна манифестација сваковрсних полуга на којима су у превирањима током XII и XIII века опстајала стара или се рађала нова друштва.

⁶¹ Другачије тумачење овог чуда изложено је у раду Д. Поповић, *Чудољворења свейої Саве Срїскої*, in: eadem, *Под окриљем свейостїи. Куљї свейїх владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 97–118, посебно 103–105.

⁶² С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеолоџија Немањїна. Дїїломаїїчка студија*, Београд 1997, 287–302; Erdeljan, *Studenica. All Things Constantinopolitan*, 93–101, посебно 95–96.

⁶³ Поповић, *Sacrae Reliquiae*, 17–33, посебно 21;

⁶⁴ За појаву и значење сликане представе празника Духова у Србији у доба Стефана Немање cf. I. M. Djordjević, *On the Scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Djurdjevi Stupovi at Ras*, ЗРВИ 38 (1999–2000), 239–256; за крунисање cf. Ж. Дагрон, *Цар и љрвосвешћеник. Сїудїја о визанїїјском „цезарољїїзму“*, Београд 2001, 115.

⁶⁵ ICH I, 316 sq; A. Roach, *The competition for souls: Sava of Serbia and consumer choice in religion in the thirteenth century Balkans*, Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju 50–1 (2006) 141–157.

⁶⁶ Cf. K. G. Holum, G. Vikan, *The Trier Ivory, “Adventus” Ceremonial, and the Relics of St. Stephen*, DOP 33 (1979) 115–133; I. Kalavrezou, *Helping Hands for the Empire. Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court*, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 1997, 57 sq.

⁶⁷ Cf. J. Ердељан, *Изабрана месїа. Констїруисање Нових Јерусалима код љравославних Словена*, Београд 2013, 97 sq (са опширном библиографијом).

⁶⁸ Cf. Г. Суботић, Љ. Максимовић, *Свейї Саве и љодизање Милешеве* in: *Визанїїјски свейї на Балкану I*, ed. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 97–110 (са старијом литературом); Б. Цветковић, *Визанїїјски цар и фреске у љрїїраїїи Милешеве*, *Balkanica* 32–33 (2002) 297–310; В. Svetković, *St. Constantine the Great in Mileševa Revisited*, in: *Нїш и Визанїїија 12*, ed. М. Ракоција, Нїш 2013, 271–284.

⁶⁹ Cf. Ch. E. Nicklies, *Builders, Patrons and Identity: The Domed Basilicas of Sicily and Calabria*, *Gesta* 43–2 (2004) 99–114; M. Georgopoulou, *The Artistic World of the Crusades and Oriental Christians in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, *Gesta* 43–2 (2004) 115–128.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- A History of the Crusades IV: The Art and Architecture of the Crusader States*, ed. H. Wizzard, Madison 1977.
- Andreae Danduli ducis Venetiarum, *Chronica per extensum descripta*, aa. 46–1280 d. C., ed. E. Pastorello, in: *Rerum italicarum scriptores, nuova edizione*, ed. G. Carducci, V. Fiorini, P. Fedele, XII, pt. I/fs. 3, Torino 1966², 340 sq.
- Бабић Г., Кораћ В., Ђирковић С., *Сингуеница*, Београд 1986 (Babić G., Korać V., Ćirković S., *Studenica*, Beograd 1986).
- Baert B., *A Heritage of Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*, Leiden–Boston 2004.
- Bandmann G., *Early Medieval Architecture as Bearer of Meaning*, New York 2005.
- Bänteli K., Gamper R., Lehman P., *Das Kloster Allerheiligen in Schaffhausen*, Schaffhausen 1999.
- Barber M., *The Impact of the Fourth Crusade in the West: the Distribution of Relics after 1204*, in: *Urbs Capta. The IV Crusade and its Consequences*, ed. A. Laiou, Paris 2005, 325–334.
- Bloch H., *Monte Cassino in the Middle Ages I*, Cambridge MA 1988.
- Boas A. J., *Jerusalem in the Time of the Crusades. Society, landscape and art in the Holy City under Frankish rule*, London – New York 2001.
- Bryer A., *Cultural Relations between East and West in the Twelfth Century*, in: *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973, 77–94.
- Бубало Ђ., *Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанског краљевства*, in: *Ђурђеви Синђуови и Будимљанска епархија*, ed. Б. Тодић, Беране–Београд 2011, 79–94 (Bubalo Dj., *Titule Vukana Nemanjića i tradicija Dukljanskog kraljevstva*, in: *Djurdjevi Stupovi i Budimljanska eparhija*, ed. B. Todić, Berane–Beograd 2011, 79–94).
- Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino-Slavic Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorag Rózycka, Cracow 2007.
- Carruthers M., *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric and the Making of Images 400–1200*, Cambridge 1998.
- Цветковић Б., *Византијски цар и фреске у припрати Милешева*, *Balkanica* 32–33 (2002) 297–310 [Cvetković B., *Vizantijski car i freske u priprati Mileševa*, *Balkanica* 32–33 (2002) 297–310].
- Cvetković B., *St. Constantine the Great in Mileševa Revisited*, in: *Niš i Vizantija* 12, ed. M. Rakocija, Niš 2013, 271–284.
- Чанак-Медић М., *Дело мраморника Светио Саве у Жичи*, in: *Споменица Српске православне цркве поводом обележавања 400 година од спаљивања моштију Светио Саве*, Београд 1996, 113–131 (Čanak-Medić M., *Delo mramornika Svetog Save u Žiči*, in: *Spmenica Srpske pravoslavne crkve povodom obeležavanja 400 godina od spaljivanja moštiju Svetog Save*, Beograd 1996, 113–131).
- Чанак-Медић М., *Жичка Сасова црква – замисао Светио Саве*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 173–186 (Čanak-Medić M., *Žička Spasova crkva – zamisao Svetoga Save*, in: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ed. S. Ćirković, Beograd 1998, 173–186).
- Чанак-Медић М., *Архитектура и програма ексонартекса жичке Сасове цркве*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 57–81 (Čanak-Medić M., *Arhitektura i program eksonarteksa žičke Spasove crkve*, in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, ed. G. Subotić, Kraljevo 2000, 57–81).
- Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Толици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986 (Čanak-Medić M., Bošković Dj., *Arhitektura Nemanjinog doba I. Crkve u Toplici i dolinama Ibra i Morave*, Beograd 1986).
- Чанак-Медић М., Кандић О., *Архитектура прве половине XIII века I. Цркве у Рашкој*, Београд 1995 (Čanak-Medić M., Kandić O., *Arhitektura prve polovine XIII veka I. Crkve u Raškoj*, Beograd 1995).
- Ђирковић С. М., *Свети Сава између Источног и Западног*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. М. Ђирковић, Београд 1998, 27–38 (Ćirković S. M., *Sveti Sava između Istoka i Zapada*, in: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ed. S. M. Ćirković, Beograd 1998, 27–38).
- Ђирковић С. М., *Жича као архиепископско средиште*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 11–15 (Ćirković S. M., *Žiča kao arhijerejsko središte*, in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, ed. G. Subotić, Kraljevo 2000, 11–15).
- Ћурчић С., *Architecture on the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010.
- Даргон Ж., *Цар и првосвештеник. Сингуија о византијском „цезаропапизму“*, Београд 2001 (Dagron Ž., *Car i prvosveštenik. Studija o vizantijskom „cezaropapizmu“*, Beograd 2001).
- Dale T. E. A., *Inventing a Sacred Past: Pictorial Narratives of St. Mark the Evangelist in Aquilea and Venice, ca.1000–1300*, *DOP* 48 (1994) 53–104.
- Доментијан, *Живој Светио Саве и Живој Светио Симеона*, приредила Р. Маринковић, превод Л. Мирковић, Београд 1988 (Domentijan, *Život Svetoga Save i Život Svetoga Simeona*, priredila R. Marinković, prevod L. Mirković, Beograd 1988).
- Djordjević I. M., *On the Scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Djurdjevi Stupovi at Ras*, *ЗРВИ* 38 (1999–2000) 239–256 [Djordjević I. M., *On the Scene of the Descent of the Holy Spirit on the Apostles at Djurdjevi Stupovi at Ras*, *ZRVI* 38 (1999–2000) 239–256].
- Erdeljan J., *Studenica. An Identity in Marble*, *Zograf* 35 (2011) 93–100.
- Erdeljan J., *Studenica. All Things Constantinopolitan*, in: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Zbornik radova povodom četrdeset godina Instituta za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, ed. I. Stevović, Beograd 2012, 93–101.
- Ердељан Ј., *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013 (Erdeljan J., *Izabrana mesta. Konstruisanje Novih Jerusalima kod pravoslavnih Slovena*, Beograd 2013).
- Ферјанчић Б., Максимовић Љ., *Свети Сава у Србији између Епира и Никеје*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. М. Ђирковић, Београд 1998, 13–26 (Ferjančić B., Maksimović Lj., *Sveti Sava i Srbija između Epira i Nikeje*, in: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ed. S. M. Ćirković, Beograd 1998, 13–26).
- Foerk E., *A Kalocsai Székesegyház*, Budapest 1915.
- Franklin J. A., *Augustinian and Other Canons' Churches in Romanesque Europe: The Significance of the Aisleless Cruciform Plan*, in: *Architecture and Interpretation. Essays for Eric Fernie*, eds. J. A. Franklin, T. A. Heslop, Ch. Stevenson, Woodbridge 2012, 78–98.
- Georgopoulou M., *The Artistic World of the Crusades and Oriental Christians in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, *Gesta* 43–2 (2004) 115–128.
- Györfy G., *Thomas À Becket and Hungary*, *Hungarian Studies in English* 4 (1969) 45–52.
- Henszlmann I., *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílyű emlékeinek rövid ismertetése*, Budapest 1876.
- Holum K. G., Vikan G., *The Trier Ivory, «Adventus» Ceremonial, and the Relics of St. Stephen*, *DOP* 33 (1979) 115–133.
- Иоаннисян О. М., *К истории польско-русских архитектурных связей в конце XI – начале XIII в.*, in: *Древнерусское искусство. Русь и страна византийского мира. XII век*, Санкт Петербург 2002, 206–230 (Ioannisiān O. M., *K istorii pol'sko-russkikh arkhitekturnykh sviazei v kontse XI – nachale XIII v.*, in: *Drevnerusskoe iskusstvo. Rus' i stran' vizantiiskogo mira. XII vek*, Sankt Peterburg 2002).
- Историја српског народа I*, Београд 1981 (*Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981).
- Jireček K., Toljen. *Sin kneza Miroslava Humskog*, in: *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, ed. M. Dinić, Beograd 1959, 433–441.
- Kalavrezou I., *Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court*, in: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 1997, 53–80.
- Калић Ј., *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006 (Kalić J., *Evropa i Srbi. Srednji vek*, Beograd 2006).
- Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, *ЗРВИ* 44/1 (2006) 197–208 [Kalić J., *Srpska država i Ohridska arhiepiskopija u XII veku*, *ZRVI* 44/1 (2006) 197–208].
- Kazhdan A. Y., *Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century*, in: *The Crusades from the*

- Perspective of Byzantine and Muslim World*, eds. A. E. Laiou, R. P. Mottahedeh, Washington 2001, 83–100.
- Кашанин М., Бошковић Ђ., Мијовић П., Жича, Београд 1969 (Kašanin M., Bošković Dj., Mijović P., Žiča, Beograd 1969).
- Kessler H. L., *Seeing Medieval Art*, Toronto 2011.
- Комеч А. И., *Архитектура Владимира 1150–1180-х гг. Художественная природа и генезис «русской романики»*, in: *Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век*, Санкт Петербург 2002, 231–254 (Komech A. I., *Arhitektura Vladimira 1150–1180-ih gg. Khudozhestvennaia priroda i genezis "ruskoj romaniki"*, in: *Drevnerusskoe iskusstvo. Rus' i stran' vizantijskogo mira. XII vek*, Sankt Peterburg 2002, 231–254).
- Кораћ В., *Свети Сава и програма рашког храма*, in: *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Кораћ, Београд 1979, 231–244 (= Кораћ В., *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектуре*, Београд 1987, 145–156) [Korać V., *Sveti Sava i program raškog hrama*, in: *Sava Nemanjić – Sveti Sava. Istorija i predanje*, ed. V. Djurić, Beograd 1979, 231–244 (= Korać V., *Između Vizantije i Zapada. Odabrane studije o arhitekturi*, Beograd 1987, 145–156)].
- Кораћ В., Шупут М., *Архитектура византијског света*, Београд 1996 (Korać V., Šuput M., *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd 1996).
- Kosztolnyk Z. J., *The Church and Béla III of Hungary (1172–1196): the Role of Archbishop Lukács of Esztergom*, *Church History* 49–4 (1980) 375–386.
- Krautheimer R., *The Carolingian Revival of early Christian Architecture*, *The Art Bulletin* 24–1 (1948) 1–38.
- Lyon J. R., *Cooperation, Compromise and Conflict Avoidance: Family Relationships in the House of Andechs, ca. 1100–1204*, Ph.Diss, University of Notre Dame 2004.
- Macrides R. J., *Bad Historian or Good Lawyer? Demetrios Chomatenos and Novel 131*, *DOP* 46 (1992) 187–196.
- Macrides R., Magdalino P., *The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism* in: *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, ed. P. Magdalino, London – Rio Grande 1992, 155–156.
- Madden Th. F., *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore–London 2003.
- Makk F., *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.
- Максимовић Љ., *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444 [Maksimović Lj., *O godini prenosu Nemanjinih moštiju u Srbiju*, ZRVI 24–25 (1986) 437–444].
- Maksimović Lj., *La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade*, in: *Urbs Capta, The IV Crusade and its Consequences*, ed. A. Laiou, Paris 2005, 269–282.
- Maksimović Lj., *Serbia's View of the Byzantine World (1204–1261)*, in: *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, ed. J. Herrin, G. Saint-Guillain, Farnham 2011, 121–132.
- Mamaloukos S., *A Contribution to the study of the "Athonite" church type of Byzantine Architecture*, *Zograf* 35 (2011) 39–50.
- Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањина. Дипломатичка студија*, Београд 1997 (Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička studija*, Beograd 1997).
- Марковић М., *О једној ломбардијској цркви у архитектуре Ђурђевих ступова у Расу*, in: *Владар, монах и светишњел: Свештан Немања – прејодобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)*, *Научни скуп, Београд, Студеница, Никшић, 22–26. октобра 2014* (у штампани) [Marković M., *O jednoj lombardijskoj crti u arhitekturi Djurdjevih stupova u Rasu*, in: *Vladar, monah i svetitelj: Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi i srpska istorija i kultura (1113–1216)*, *Naučni skup, Beograd, Studenica, Nikšić, 22–26. oktobra 2014* (u štampi)].
- Mc Currach C. C., *"Renovatio" Reconsidered: Richard Krautheimer and the Topography of Architecture*, *Gesta* 50–1 (2011) 41–69.
- Mc Vey K. E., *Spirit Embodied: the Emergence of Symbolic Interpretations of Early Christian and Byzantine Architecture*, in: *Architecture as Icon. Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, eds. S. Čurčić, E. Hadjistryphonos, New Haven – London 2010, 39–72.
- Millet G., *L'ancien art Serbe. Les Églises*, Paris 1919.
- Минић Д., *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 223–246 (Minić D., *Arheološki podaci o manastiru Žiči*, in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, ed. G. Subotić, Kraljevo 2000, 223–246).
- Moore J. C., *Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root up and to Plant*, Leiden–Boston 2003.
- Nelson R. S., *High Justice: Venice, San Marco and the Spoils of 1204*, in: *Η Βυζαντινή τέχνη μετά την τέταρτη Σταυροφορία*, ed. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Αθήνα 2007, 143–158 (Nelson R. S., *High Justice: Venice, San Marco and the Spoils of 1204*, in: *Hē Vyzantinē technē meta tēn tetartē stavrophoria*, ed. P. Vokotopoulos, Athēna 2007, 159–169).
- Nicklies Ch. E., *Builders, Patrons and Identity: The Domed Basilicas of Sicily and Calabria*, *Gesta* 43–2 (2004) 99–114.
- Оболенски Д., *Византијски комонвелт*, Београд 1996 (Obolenski D., *Vizantijski komonvelt*, Beograd 1996).
- Ousterhout R., *Architecture, Art and the Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery*, in: *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. N. Necipoğlu, Leiden–Boston–Köln 2001, 133–150.
- Пириватрић С., *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодржица области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–113 [Pirivatrić S., *Manojlo I Komnin, „carski san“ i „samodrsci oblasti srpskog prestola“*, ZRVI 48 (2011) 89–113].
- Поповић Д., *Sacrae Reliquiae Спасове цркве у Жичи* in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 17–33 (Popović D., *Sacrae Reliquiae Spasove crkve u Žiči*, in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, ed. G. Subotić, Kraljevo 2000, 17–33).
- Popović D., *Relics and politics in the Middle Ages: the Serbian approach*, in: *Восточнохристианские реликвије*, ed. А.М. Лидов, Москва 2003, 161–180 (Popović D., *Relics and politics in the Middle Ages: the Serbian approach*, in: *Vostochnokhristianskie relikvii*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2003, 161–180).
- Поповић Д., *Чудотворења светих Саве Српског*, in: eadem, *Пог окриљем светости. Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 97–118. (Popović D., *Čudotvorenja svetog Save Srpskog*, in: eadem, *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2006, 97–118).
- Roach A., *The competition for souls: Sava of Serbia and consumer choice in religion in the thirteenth century Balkans*, *Glasnik za nacionalna istorija* 50–1 (2006) 141–157.
- Szakács B. Z., *The Italian Connection: Theories on the Origins of Hungarian Romanesque Art*, in: *Medioevo: arte e storia*, ed. A. C. Quintavale, Milano 2008, 648–655.
- Szakács B. Z., *Western Complexes of Hungarian Churches of the Early XI Century*, *Hortus Artium Medievalium* 3 (1997) 149–163.
- San Marco, Byzantium and the Myths of Venice*, eds. H. Maguire, R. S. Nelson, Washington 2010.
- Sanderson W., *The Sources and Significance of the Ottonian Church of Saint Pantaleon at Cologne*, *Journal of the Society of Architectural Historians* 29–2 (1970) 83–96.
- Saradi H. G., *Space in Byzantine Thought*, in: *Architecture as Icon. Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, eds. S. Čurčić, E. Hadjistryphonos, New Haven – London 2010, 73–112.
- Sauerlander W., *Style or Transition? The Fallacies of Classification Discussed in the Light of German Architecture 1190–1260*, *Architectural History* 30 (1987) 1–29.
- Schaefer H., *The Origins of the Two-Tower Façade in Romanesque Architecture*, *The Art Bulletin* 27–2 (1945) 85–108.
- Schiavello C., *I mosaici medievali del Duomo di Pisa*, Pisa 2013.
- Seidel L., *Rethinking "Romanesque;" Re-Engaging Roman[z]*, *Gesta* 45–2 (2006) 109–123.
- Smorag Rózycka M., *L'Architecture sacrale orthodoxe de Galicie-Volhynie du XIIIe siècle: une synthèse des formes traditionnelles byzantines et romanesques?*, in: *Byzantium and East Central Europe*, eds. G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson, Cracow 2001, 181–192.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, ed. Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1988 (Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi*, ed. Lj. Juhas-Georgijevska, Beograd 1988).
- Stephenson P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000.
- Stevović I., *Historical and Artistic Time in the Architecture of Medieval Serbia: 12th Century*, in: *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries*, ed. D. Jolshin, St. Petersburg 2010, 148–163.
- Стевовић И., *Историјски извор и историјскоуметничко тумачење: Бојородичина црква у Тојлици*, *Зограф* 35 (2011) 73–92 (Stevović

- I., *Istorijski izvor i istorijskoumetničko tumačenje: Bogorodičina crkva u Toplici*, Zograf 35 (2011) 73–92.
- Суботић Г., Максимовић Љ., *Свети Сава и подизање Милешева* in: *Византијски свети на Балкану I*, eds. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 97–110 (Subotić G., Maksimović Lj., *Sveti Sava i podizanje Mileševa*, in: *Vizantijski svet na Balkanu I*, eds. B. Krsmanović, Lj. Maksimović, R. Radić, Beograd 2012, 97–110).
- Tantsis A., *The so-called “Athonite” type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople*, Zograf 34 (2010) 3–11.
- Теодосије. Житија*, ed. Д. Богдановић, Београд 1988 (*Teodosije. Žitija*, ed. D. Bogdanović, Beograd 1988).
- Tronzo, W., *The Culture of His Kingdom: Roger II and the Capella Palatina in Palermo*, Princeton 1997.
- Van Tricht F., *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011.
- Vetera monumenta Slavorum meridionalium illustrantia*, ed. A. Theiner, Roma 1863.
- Vocotopoulos P. L., *Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences*, Zograf 27 (1998–1999) 79–92.
- Weitzmann K., *Byzantium and the West around the Year 1200*, in: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, 53–94.
- Wharton Epstein A., *The Date and Significance of the Cathedral of Canosa in Apulia, South Italy*, DOP 37 (1983) 79–90.
- Шупут М., *Мраморници у Жичи*, ЗЛУМС 20 (1984) 157–160 (Šuput M., *Mramornici u Žiči*, ZLUMS 20 (1984) 157–160).
- Шупут М., *О ипостасу и његовој функцији у црквеној архитектури из времена Свети Сава*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 189–202 (Šuput M., *O prostoru i njegovoj funkciji u crkvenoj arhitekturi iz vremena Svetog Save*, in: *Sveti Sava u srpskoj istoriji i tradiciji*, ed. S. Ćirković, Beograd 1998, 189–202).
- Šuput M., *Η σερβική ναοδομία μετά τό 1204. Παρτηρήσεις σχετικά μέ τίς κατοψεις τών ναών και τούς αρχιτέκτονες*, in: *Η Βυζαντινή τέχνη μετά την τέταρτη Σταυροφορία*, ed. Π. Α. Βοκοτοπούλος, Αθήνα 2007, 159–169 (Šuput M., *Hē servikē naodomía meta to 1204. Partērēseis schetika me tis katopseis tōn naon kai tous architektones*, in: *Hē Vyzantinē technē meta tēn tetartē stavrophoria*, ed. P. Vokotopoulos, Athēna 2007, 159–169).

A hypothesis about the earliest phase of Žiča katholikon

Ivan Stevović

While focused on reinvestigating the history of one particular monument, this text is also a contribution to the subject of religious-cultural interactions which gradually brought about the creation of several groups of sacral buildings united by highly syncretic architectural idioms and distributed across diverse points of medieval Europe. During decades before and after the first fall of Constantinople each of these processes implied a line of ever more intensive contacts and an appropriation of the most perfect and the most visible models of the order for the purpose of specific, individual affirmation. Therefore, from the middle of the eleventh century accomplishments of Constantinopolitan architecture and other modes of visual expression were seen as weapons of choice in the joust between Venice, Pisa, Monte Cassino or the Norman Kingdom of Sicily and aimed defining the ever more deeply ideologically grounded individual positions of each. If, at that moment, those were still only signs of the future, typical of the individual “contestants” and their territories, a couple of decades later syncretic architecture definitely grew into a global phenomenon. Through joint labor of masters from both milieus in the architectural domain of (re)Christianisation of the Holy Land, its echoes immediately contributed to the making of a new image of the most significant churches of Constantinople. The same model of mutual transfer of authority of sanctity resulted in influences from the Appenine Peninsula in the architecture of Epiros, the appearance of the “Romanesque” in Russia or of “Byzantine” style on the territory of Poland. Throughout the twelfth century, the Christian Oikoumene was gradually drawing away from the ancient demarcation between “East” and “West” by virtue of its nature intrinsically defined by a polycentric model and a return to its original center.

One of the inevitable consequences of such massive movements of the two parts of the world was concentrated also on the gradual production of new orders in their religious-cultural liminal zones. Those spaces were faced with the need to re-create the “forms” of their identity and to produce warrants of their survival and potential expansion. A symbiosis of existing architectural elements, until then mostly tied to one of two different Christian poles, and their structuring into new and specific entities represented an ideal visual symbol, semantically striking as much as “neutral”, by the employ of which one could cross into the world which arose after 1204.

In the times which preceded and followed the Fourth Crusade, one of the most turbulent break points, in a series of such break points of the tumultuous era in question, was to be found on the territory of Serbia. Located on “no man’s land” between Byzantium and Hungary throughout the twelfth century Serbia owed its existence to implications of ambivalent relations between the court of Constantinople and, formally, that of Buda. In the domain of architecture, the early period of rule of great zhupan Stefan Nemanja resulted in the production of sacral buildings of expressedly Byzantine traits, stemming mostly from the building practices of the capital of the Empire, while the clear traces of syncretic architecture could easily be recognized on his later endowments, i.e. at the church of St. George and at Studenica monastery, both built near to the end of century.

In the quite different general circumstances, the same can be said about the first Serbian church erected after the fall of Byzantine capital, and dedicated to Ascension of Christ in Žiča monastery. Namely, according to archaeological conservation dossiers, in the period until

1221 Žiča was created in the guise of a domed longitudinal building. During the second phase which followed, until 1230, it received a spacious exonarthex with a tower on the western end. At the same time, however, it has been demonstrated that during the first phase the spaces correspondent to the vestibules of Nemanja's buildings were given no portals at Žiča, thus turning into a transept of a sort, and that the single apse it originally had received two square shaped pastophoria. It has also been demonstrated that within the framework of the same phase the church received yet another significant architectural feature, namely lateral chapels with porticoes on either side of the narthex. On the grounds of these modifications and innovations, it has rightly been concluded that the interventions mentioned above resulted not only in a formal change in appearance of the building but also in a novel spatial organization of ecclesiastical space. The reasons behind these changes must have lain as much in certain liturgical novelties as in the function of the building which had since 1220 become the see of the autocephalous Serbian church and the crowning church of Serbian kings. But Žiča was founded under completely hazy circumstances. According to indirect data from written sources, its ktetor, Nemanja's second son Stephen, the first future Serbian king, began his career in close relationship with both sides of Christian world of the time. During the period which ended in 1208 four chronologically close events took place which contribute somewhat to building a clearer picture of Stefan's rise to power. Following the death of Kalojan, namely, Stefan took over the initiative in participating in the activities at the Bulgarian court. He married Ana, a granddaughter of Enrico Dandolo, but only after he had, at practically the same time, expressed an intention to enter into matrimony with the daughter of the founder of the state of Epiros, Michael I Angelos. At that time, along with care devoted to the finishing of the fresco decoration of Studenica, a fundamentally religious as much as ideological feat carried out together with his brothers Vukan and Sava, he took on, alone, the writing of *Vita of Saint Symeon* (Stefan Nemanja), a text the primary function of which was the strengthening of his own power. Adding to such an accumulation of events, is the inception of construction works on the church of the Savior at Žiča. Although the authority of Studenica as the mausoleum of the founder of the dynasty could at this stage have been an ideal prototype, this endowment of Nemanja's was part of the "old order" and new relations required a new identity in every aspect, including the visual. The initial reason for such choice potentially lied in his personal ties with count Berchtold IV of Andechs, who became bishop of Kalocsa early in 1206 at the very latest. A reflection of their relations, it seems, has also been preserved in the earliest architectural strata of Žiča.

The spatial concept of the cathedral of Kalocsa has become known to researchers following archeological investigations carried out around the middle of the nineteenth century by the Hungarian architect Imre Henszlmann. The most significant parts of the structure raised in the eleventh century were found under the Gothic church. The older structure had the form of a single nave basilica with a short transept directly in front of the semicircular apse as well as a structure at the western end of the building, raised at the same time or shortly after, with two tow-

ers and two other rooms stretching to the north and south from the mass of the western structure. Of crucial importance, however, is the fact that the first researcher managed to identify not only the ground plan but also to trace its most important dimensions, measuring them by the so-called „Viennese foot“, i.e. 31.6 cm. Once converted, the measures equal 46.49 m for the length of the entire complex, 9.29 m for the width of the nave and 0.78 m for the width of the longitudinal walls. In Žiča, measured from the remains of western foundations to the outer apex of the apse, the length measures 45m, width of corresponding walls is 0.80 cm, while only the width of the naos is smaller by approximately 2.70 m, although the width of the mentioned remains under the exonarthex which belong to the oldest groundplan of the church is completely identical to the width of the nave of the church at Kalocsa.

The above mentioned similarities could be understood not by tracing the point of view of traditional typological-stylistic-territorial classification of medieval architecture, but in accordance with the fact that from the Early Middle Ages the essential source of every new inspiration was found in appropriation of contents and authority of the universal, Early Christian tradition, on a symbolic level more than in physical reality, in associative imagery constructed after different principles. Observed from that angle, inspirations for pondering the possible models of the oldest phase of Žiča gain in gravity because they reach outside the limits of positive argumentation of practically identical spatial dispositions and dimensions, and enter the domain of ideas, that is the iconography of space of the cathedral of Kalocsa, based not only on its long standing loyalty to the Curia in the world of internal Hungarian ecclesiastic conflicts, but also on the essentially identical characteristics of a group of monuments created during the period of great reform of the Papacy, modelled on the authority not only of Rome but on other centers of the Early Christian period, among which the Basilica Apostolorum (San Nazaro) from Milan assumed a prominent position. The great renovation of this spatial structure in the form of a giant cross, carried out under the pontificate of Gregory the Great, resounded as far as England, and the influence of Italy on the Romanesque architecture of Hungary has long been known to historiography, which makes it reasonable to suppose that the expressedly reduced forms of the cathedral of Kalocsa could also have come from that direction. The measure to which it is known does not allow further deliberation on her characteristics, but in the New World Order which raised after 1204 the circumstances presented above and accessible data allow the possibility that the concept of its space served as the initial model in the making of the oldest layer of Žiča. From the point of view of a new interpretation of the *entierty* of realized contents, possible or even undoubtedly certain regional architectural impulses were translated programmatically into a higher, universal stratum of the Christian world, in full correspondence with phenomena in architecture of other similar liminal zones, like Norman Sicily or the Holy Land itself, filled with churches of believers from all parts of the oikoumene. The intensity of that interaction was concentrated on the higher, symbolic plane of its realization, and not in the simple stylistic features of the individual churches.